

İMPARATORLUK FİLİSTİN ORTODOKS CEMİYETİ VE 1882-1914 YILLARINDA FİLİSTİN VE SURİYE'DE RUS ŞARKİYATÇILAR*

Pınar ÜRE**

Öz: Bu makalede, Rusya İmparatorluğu tarafından 1882 yılında Kudüs'te kurulan İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti'nin kuruluşundan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan bilim ve eğitim faaliyetleri, cemiyetin iki süreli yayını olan *Palestinskiy Sbornik* ve *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva* üzerinden değerlendirilecektir. Bir yandan bilim, kültür ve eğitim faaliyetlerinin Rusya'nın bu bölgedeki politikasıyla ilişkisi irdelenecek, diğer yandan Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rusya'nın Suriye ve Filistin'deki etkisinin sınırları tartışılacaktır. Ayrıca, Rusya'nın Filistin ve Suriye'deki kültürel varlığının bölgedeki yerel siyasete ve etnik gruplar arası rekabete etkisi ele alınacaktır. Sonuç olarak, söz konusu cemiyetin yürüttüğü bilimsel ve kültürel çalışmaların ve bu çalışmaların politik etkilerinin günümüzde Şarkiyatçılık üzerine yapılan tartışmalara ne katabileceği üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Şarkiyatçılık, Filistin, Suriye, Rusya İmparatorluğu, Kudüs, Arap milliyetçiliği.

Imperial Orthodox Palestine Society and Russian Orientalists in Syria and Palestine between 1882-1914

Abstract: This article examines the scientific and educational activities of the Imperial Orthodox Palestine Society. established by the Russian Empire in Jerusalem, in 1882. It follows these activities from its foundation up to the outbreak of the First World War by looking at its two periodicals, *Palestinskii Sbornik* and *Soobshcheniia Imperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obshchestva*. On the one hand, the article addresses the relationship between scientific, cultural, and educational activities and Russian policy in this region. On the other hand, it discusses the limits of Russian influence in Syria and Palestine on the eve of the First World War. It also deals with the impact of the Russian cultural presence in Syria and Palestine on local politics and ethnic rivalries in this region. In conclusion, the article elaborates what contribution the Society's scientific and cultural activities and their political outcomes can make on modern-day discussions about Orientalism.

Keywords: Orientalism, Palestine, Syria, Russian Empire, Jerusalem, Arab nationalism.

---

* Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 24.04.2018 - 05.07.2019

** Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara, Türkiye. pure@etu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2520-3838.

Giriş

Filistin, 19. yüzyılın ortalarından itibaren hem yerel cemaatlerin, hem de o cemaatlerin hamisi konumundaki devletlerin rekabetine ve güç mücadelesine sahne oldu. Bu rekabet, sadece siyasi ve diplomatik kanallar üzerinden yürütülmedi, aynı zamanda ekonomik, kültürel ve bilimsel faaliyetlere de yansdı. 19. yüzyılda Filistin’de varlık göstermeye başlayan güçlerden biri de Rusya İmparatorluğu’ydu. Yakın Doğu’daki Ortodoksların kaderiyle yakından ilgilenen Rusyalı diplomatlar, bu bölgedeki eğitim ve bilim faaliyetlerini de aktif şekilde destekledi. Bu bağlamda 1882 yılında kurulan İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti’nin faaliyetleri, Rusya İmparatorluğu’nun Yakın Doğu’daki politikasına ve Rusya’nın nüfuzunun sınırlarına ışık tutmaktadır.

İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti,¹ Rusya’dan kutsal topraklara giden hacılara koruma sağlamak, yerli Hristiyan nüfusun dini ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamak, bu bölgenin tarihi ve kültürel mirası üzerine yapılan bilimsel çalışmaları desteklemek amacıyla kurulmuştu. Cemiyet, çıkardığı süreli bilimsel dergilerle Filistin ve çevresi üzerine yapılan akademik çalışmalara da katkıda bulunuyordu.

Bu makalede, Cemiyet bünyesinde faaliyet gösteren Şarkiyatçıların akademik çalışmaları üzerinden IPPO’nun yerel halkla, özellikle Ortodoks Arap ve Rum cemaatleriyle olan ilişkisi ve yerel kültürlerle karşı yaklaşımı irdelenecektir. Buradan hareketle, 19. yüzyılda Filistin’i konu alan Şarkiyat çalışmaları içerisinde Rusya Şarkiyatçıların faaliyetlerinin nereye oturduğu tartışılacaktır.

Rusya Şarkiyatçılığının kendine özgü koşulları üzerine hâlihazırda çok sayıda çalışma yapıldığını söyleyebiliriz. 2000 yılında Nathaniel Knight ve Adeb Khalid, Edward Said’in ortaya attığı sorular bağlamında Rusya’daki Şarkiyatçılık geleneğini birbirlerine cevaben kaleme aldıkları makalelerde tartışmaya açtığınan beri konu üzerine çok sayıda ampirik ve teorik çalışma yapılmıştır. (Khalid, 2000; Knight, 2000a; Knight 2000b). Knight ve Khalid’in tartışmasının ana eksenini, bilgi üretimi ve imparatorluk inşasının paralel süreçler olup olmadığı sorunsalı oluşturuyordu. Knight ve Khalid arasındaki tartışma, daha sonra David Schimmelpenninck ve Alexander Etkind’in katılımı ile devam etmiş, bu araştırmacılar Rusya özelinde doğu ile batının sınırlarını belirlemenin zorluklarına dikkat çekmişler ve Rusya’nın bir nevi “kendi kendisinin doğusu” olduğunu belirtmişlerdir (Schimmelpenninck, 2002; Etkind, 2002; Knight, 2002). Daha yakın zamanda meseleyi kapsamlı bir monografya ele alan Vera Tolz, geç imparatorluk dönemi ve erken Sovyet dönemi arasındaki akademik sürekliliğe dikkat çekmiştir (Tolz, 2011).

¹ Yazının geri kalanında Rusça orijinalinden esinlenilerek IPPO (*İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşçestvo*) olarak kısaltılacaktır.

Görüldüğü üzere, Rusya Şarkiyatçılığı üzerine sürdürülen teorik tartışmalar, genellikle imparatorluğun ve daha sonra Sovyetler Birliği’nin çok uluslu nüfusu hakkında yapılan Şarkiyat araştırmalarına odaklanmıştır. Araştırmacılar, Şarkiyat çalışmalarının Rusya’nın etnik ve dini azınlıklarının kategorizasyonu, yönetimi ve merkezle olan ilişkilerine olası etkilerini sorgulamışlardır. IPPO’nun faaliyetleri, bu tartışmalara farklı bir boyut katmaktadır, zira IPPO yukarıda tartışılan örneklerden farklı olarak imparatorluğun sınırlarının ötesinde faaliyet göstermiş ve Rusya İmparatorluğu yönetimine tabi olmayan halkların tarihi ve kültürünü mercek altına almıştır.

Kırım Savaşı Sonrasında Rusya İmparatorluğu’nun Filistin Politikası

19. yüzyıl ortalarından itibaren yerli Katolik ve Ortodoks cemaatler arasındaki rekabete büyük güçlerin de müdahil olmasıyla Filistin ve çevresi, uluslararası siyasetin gündeminde daha çok yer almaya başladı. Bu mezhep çatışması, Kırım Savaşı’nın (1853-1856) en önemli sebeplerinden biriydi ve ilerleyen yıllarda kutsal topraklarda Fransa-Rusya rekabetinin şiddetlenmesine sebep oldu. Kırım Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak yapan İngiltere ve Fransa’nın Rusya’yı ağır bir yenilgiye uğratması, imparatorluk bürokrasisini Rusya’nın geri kalmışlığı üzerine düşünmeye itmiş, savaşın yarattığı sarsıntı hem iç hem de dış politikada bazı değişikliklere yol açmıştı. Savaşın sonlanmasına yakın bir tarihte, 1855 yılında tahta çıkan II. Aleksandr (1818-1881), Rusya’nın toplumsal, hukuki ve ekonomik yapısını derinden etkileyen reformlarla Rusya’nın geri kalmışlığına çözümler üretmeye çalıştı. 1860’lardan itibaren ülke içindeki reformlara odaklanan Rusya bürokrasisi, serfliğin kaldırılması ve mahkemelerin halka açık hale getirilmesinin de dâhil olduğu çok kapsamlı yenilikleri hayata geçirdi.

Aynı dönemde Rusya’nın dış politika eğilimlerinde de bazı değişimler gözlemlenmektedir. 1860’lardan sonra Rusya İmparatorluğu, Kırım Savaşı’nda yaşanan prestij kaybını telafi etmek ve Avrupa imparatorluklarının koloniyel rekabetinin uzağına düşmemek gibi kaygılarla Asya içlerine yönelerek Türkistan’ı fethetti ve Çin üzerinde nüfuz alanı yaratmaya girişti (Lieven, 2000, s. 267). İmparatorluğun Asya’nın doğusundaki genişlemesi, 1904-1905 Rusya-Japonya Savaşı’na kadar devam edecekti.

Her ne kadar Kırım Savaşı imparatorluğun yönetici sınıflarında bir travma yaratmış ve Avrupa güçleriyle karşı karşıya gelmekten kaçınma eğilimi doğurmuşsa da, savaşın Rusya’nın Filistin ve çevresine olan ilgisini sonlandırdığını söylemek mümkün değildir. Hatta tam tersine, Rusya İmparatorluğu’nun Filistin’deki faaliyetlerini koordine etmek amacıyla bir heyet kurulması da Kırım Savaşı sonrasına denk düşmüştür (Astafieva, 2017, ss. 7-18; Vovchenko, 2013, ss. 904). İmparator II. Aleksandr’ın İmparatorluk donanmasında amiral olan kardeşi Grandük Konstantin Nikolayeviç (1827-1892), Kırım Savaşı sonrasının önemli dış politika figürlerinden biriydi

(Saunders, 1992, s. 169; Arslan, 2014, s. 54). Hem Rusya ve Filistin arasında Ortodoks hacıların taşınması, hem de Akdeniz’de Rusya’nın ticari varlığını pekiştirmek amacıyla 1856 yılında Rus Buharlı Gemi ve Ticaret Şirketi’ni kuran Grandük, Yakın Doğu’da, özellikle de Filistin ve Suriye’de Rusya’nın kültürel, ekonomik ve askeri nüfuzunun artmasına önem veriyordu.

Grandük Konstantin Nikolayeviç 1857 yılında Devlet Konseyi üyesi Boris Pavloviç Mansurov’u (1828-1910) gözlem yapmak üzere Filistin’e gönderdi. Mansurov, hem Rusya’nın siyasi çıkarlarını temsil etmekle, hem de bu bölgede kültürel ve insani faaliyetler yürütecek bir heyet kurma olanağını araştırmakla yükümlüydü (Dixon, 2012, s. 148). Kırım Savaşı sonrasında Rusya İmparatorluğu’nun diplomasi çevrelerinde tanınmış bir isim olan Mansurov, askeri güce ek olarak, insani, kültürel ve ekonomik faaliyetler yoluyla Rusya’nın Yakın Doğu’daki nüfuzunu artırmayı hedefleyen dış politika yaklaşımının mimarlarından (Vah, 2012, s. 16).

Filistin’e yaptığı ziyaret üzerine kaleme aldığı raporda Mansurov, yerli Ortodoks halkın sefaletine ve Ortodoksların maruz kaldığı Katolik propagandasına dikkat çekiyordu (Dmitrievskiy, 1907, ss. 18-24). Kutsal topraklardaki Rus hacıların korunup kollanmasının gerekliliğinden söz eden Mansurov, hem yerli Ortodoksları hem de Rus hacıların korumanın Rusya’nın görevi olduğunu belirtiyordu. Buna ek olarak yazdığı gizli bir raporda, hacıların ve yerli Hristiyanları koruyacak bu heyetin sadece hayır işleri için kurulmuş apolitik bir cemiyet gibi görünmesi gerektiğini, ancak Rusya’nın çıkarlarını temsil eden bir araç olarak da kullanılabileceğini ifade ediyordu.

Mansurov’un raporu ve Konstantin Nikolayeviç’in girişimi üzerine, 1859 yılında Dış İşleri Bakanlığı Asya Bölümü’nün himayesinde bir Filistin Heyeti kuruldu. Ne var ki Heyet, hamisi Grandük Konstantin Nikolayeviç’in 1862’de Polonya’ya vali olarak atanmasından sonra işlevini büyük ölçüde yitirdi (Dixon, 2012, s. 148). Bununla beraber, Filistin Heyeti, 1882’de temelleri atılan uzun soluklu bir kuruma, yani bu makalenin esas konusunu teşkil eden İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyeti’ne zemin oluşturdu.

Rusya İmparatorluğu Filistin Ortodoks Cemiyetinin Kuruluşu

İPPO, Çar III. Aleksandr’ın (1845-1894) tahta çıkmasından sadece bir yıl sonra açılmıştı. III. Aleksandr’ın hükümdarlığı, hem iç hem de dış politikada Ortodoksluğun Rusya’nın yapı taşı olarak vurgulandığı, muhafazakâr eğilimlerin devlet yönetimine hâkim olduğu bir dönem olarak hatırlanır. Dolayısıyla, yeni imparatorun kutsal topraklardaki Ortodoksları koruyucu bir tavır benimsemesi şaşırtıcı değildi. İPPO’nun kuruluşunda en aktif rol oynayan kişi, Vasiliy Nikolayeviç Hitrovo’ydu (1834-1903). St. Petersburg’un varlıklı aristokrat ailelerinden birine mensup olan, uzun yıllar Maliye Bakanlığı’nda ve Donanma Bakanlığı’nda görev yapan Hitrovo, bu görevi vesilesiyle Grandük Konstantin

Nikolayeviç’le tanışıyordu. Hitrovo, 1871 yılında Kudüs’e gerçekleştirdiği hac ziyareti sonrasında bu bölgenin kaderiyle daha yakından ilgilenmeye başladı. Aynı zamanda, bu seyahat esnasında Filistin’deki Rus hacılar, Ortodoks Araplar ve Ortodoks din adamlarının durumunu gözlemleme şansı buldu (Stavrou, 1963, ss. 57-58; Lisovoy, 2007, s. 6). Hitrovo, Filistin’den döndükten sonra, yirmi yıl önce Mansurov’un yazdığına benzer bir rapor kaleme aldı. Mansurov gibi Hitrovo da yerli Ortodoksların sefaletine, Protestan ve Katolik misyoner faaliyetlerinin Ortodoks Araplar üzerindeki etkisine dikkat çekiyordu (Hitrovo, 1881, s. 71). Hitrovo, tam da Kırım Savaşı sonrasında, kutsal topraklarda Katolik ve Protestan propagandası yayılıyorken Rusya’nın Kudüs’te aktif diplomatik varlığının önemine değiniyordu (Hitrovo, 1884, ss. 58-59).

Hitrovo’nun kişisel olarak gösterdiği yoğun çaba sonucu, IPPO 21 Mayıs 1882’de açıldı. IPPO’nun kuruluş günü, 21 Mayıs, Ortodoks takviminde Bizans İmparatoriçesi Helena (Azize Eleni) ve ilk Hristiyan Roma İmparatoru olan oğlu Konstantin’in (Aziz Konstantinos) anımsanma günü oldupu için özellikle seçilmişti (Çumakova, Şahnoviç ve Terukova, 2016, s. 319). Hitrovo, IPPO’yu Filistin’de bulunan İngiliz ve Alman misyonerlerin faaliyetlerini inceleyerek, onlarla boy ölçüşecek bir kurum olarak tasarlamıştı. Cemiyet, Kutsal Sinod’un başı Konstantin Pobedonostsev’in (1827-1907) de desteğini almıştı. Kuruluşundan yedi yıl sonra, yani 1889’da III. Aleksandr cemiyeti şahsi koruması altına almak suretiyle, Filistin meselesinden sorumlu başlıca imparatorluk kurumu olarak tanıdı.

Cemiyetin ilk başkanı III. Aleksandr’ın kardeşi Grandük Sergey Aleksandroviç (1857-1905) idi. Hitrovo da başkan sekreterliği görevini üstlenmişti. Cemiyetin ikinci başkanı, ya da başkan yardımcısı Tertiy Ivanoviç Filippov’du (1826-1899). Filippov, saray maliyesinden sorumlu bir bürokrat olarak görev yaptığı dönemde, Rusya’nın Ortodoks mirasını vurgulayan kamu projelerine verdiği destek ve Rusya’nın Ortodoks kimliğine yaptığı vurgu ile öne çıkan bir isimdi (Dmitrievskiy, 1907, s. 196). Cemiyetin kırk üç kurucu üyesi arasında daha önce kurulmuş ve atıl kalmış Filistin Heyeti’nden sadece bir ismin olması, yeni ve aynı hataları tekrarlamayan bir cemiyet kurma isteğine işaret ediyordu (Lisovoy, 2007, s. 7). IPPO’nun kurucu üyeleri arasında aristokrasi, akademi ve bürokrasiden çok sayıda isim vardı. Onursal üyeler ise Filistin üzerine çalışma yapan akademisyenler ya da 5.000 rublenin üzerinde bağışta bulunanlar arasından seçilmişti (Lisovoy, 2007, s. 8).

Cemiyetin onursal üyeleri arasında imparator III. Aleksandr ve ailesi ile Kudüs Rum Ortodoks Patriği Nikodimos (1828-1910) başta olmak üzere, hem Kudüs Rum Ortodoks Kilisesi’nden, hem de Rus Ortodoks kilisesinden çok sayıda ruhani önder, diplomat ve Bizans tarihi konusunda uzmanlaşmış pek çok akademisyen yer alıyordu (“Spisok Çlenov,” 1895, ss. 65-70). Üyelerden bir

kısmı şunlardı: Rusya’da yayımlanan ilk süreli Bizans dergisi olan *Vizantiiskiy Vremennik*’in editörü Vasiliy Grigoryeviç Vasilyevskiy (1838-1899), her ikisi de Yakın Doğu’daki Hristiyan mirası üzerine çalışmalar yapan arkeolog Mihail Alekseyeviç Venevitinov (1844-1901) ve tarihçi Akim Alekseyeviç Olesnitskiy (1842-1907), IPPO açıldığı esnada İstanbul’da büyükelçilik görevini sürdüren Aleksandr İvanoviç Nelidov (1838-1910), uzun yıllar Eğitim Bakanı olarak görev yapan Kont İvan Davidoviç Delyanov (1818-1898), Moskova Arkeoloji Cemiyeti’nin başkanlığını yapan ve kendisi de amatör bir arkeolog olan Kontes Praskovya Uvarova (1840-1924). Üyeler arasında hem kilise hiyerarşisinden, hem de yerel eşraftan çok sayıda Ortodoks Arap da yer almaktaydı. İleride daha ayrıntılı açıklanacağı üzere, cemiyetin bilimsel faaliyetlerine Ortodoks Arapların hatırı sayılır şekilde katkıda bulunduğunu görüyoruz. Kısacası, cemiyet, Rus bilim insanlarıyla Ortodoks Arap toplumunun, kimisi daha sonraki yıllarda Suriye ve Filistin siyasetinde yer edinecek ileri gelenleri arasında bir köprü vazifesi görüyordu.

Nizamnamesine göre, cemiyetin başlıca görevleri, Filistin ve çevresinde bilimsel ve kültürel faaliyetleri desteklemek, ihtiyaç sahiplerine hizmet sunmak, okullar ve hastaneler açmak ve Ortodoks hacılara konaklama imkânı sağlamaktı (“Ustav,” 1895, ss. 1-2). IPPO, daha önce Dışişleri Bakanlığı Asya Bölümü bünyesinde faaliyet gösteren Filistin Heyeti’nin maddi ve kurumsal mirasını devraldığını da açıklıyordu. Ayrıca, Kudüs’teki Rusya konsoloslğunun tavsiyeleri ve yönlendirmeleri sayesinde faaliyetlerini Rusya diplomasisini temsil eden kurumlarla uyumlu hale getirmek de cemiyetin amaçları arasında gösteriliyordu. Cemiyetin bir görevi de Rusya’daki kamuoyunu Yakın Doğu hakkında bilgilendirmek amacıyla yayınlar yapmaktı. IPPO, coğrafi anlamda sınırlı bir bölgeyle ilgilenmekle beraber, Rusya’nın yetiştirdiği Bizans uzmanlarını ortak bir çatı altında bir araya getiren ilk kurumdu (Spasskiy, 1894, s. 49). Din, eğitim, hayırseverlik alanındaki faaliyetlerine ek olarak kendine bilimsel bir amaç edinen bir cemiyetin faaliyetlerini diplomasiyle uyumlu hale getirmeyi bir amaç olarak belirtmesi önemlidir. Zira bu durum, bilim, siyaset ve dinin iç içe geçmesine açık bir örnek teşkil eder.

Nizamnamenin sonunda cemiyetin arması ve sloganı da ayrıntılı olarak açıklanıyordu. Cemiyetin arması, Yunanca’da Hazret-i İsa’yı temsil eden “X” ve “P” harflerinden oluşuyordu. Cemiyetin sloganı olarak da Eski Ahit’in içinde yer alan Yeşaya’nın Kitabı’nın 62’inci bölümünün giriş kısmı seçilmişti: “Siyon uğruna susmayacak, / Yeruşalim uğruna sessiz kalmayacağım.”² (“Ustav,” 1895, s. 15).

² Çeviri için <https://incil.info/kitap/Yesaya/62sitesindeki%20metin%20temel%20alınmıştır>.

İmparatorluk Filistin Ortodoks Cemiyetinin Akademik Çalışmaları

Her ne kadar bir arkeoloji cemiyeti olarak tasarlanmasa da, IPPO'nun ilk bilimsel faaliyeti, Kudüs'teki arkeolojik bir kazıydı. Kudüs'teki Rus Ruhani Misyonu'nun başı olan Arhimandrit Antonin Kapustin tarafından yürütülen ve 1883 yılında başlayan kazılar, kilise ve bilimin kesişimini gözler önüne sermesi açısından özellikle önemlidir (Kapustin, 1884, ss. 1-30; Pervuşin, 2011, ss. 505-506). Kazılar, 1858 yılında Filistin Heyeti tarafından konsolosluk inşası amacıyla satın alınan bir arazide başlamıştı ve inşaat sırasında bulunan tarihi eserler nedeniyle konsolosluk inşaatından vazgeçilmişti (Hitrovo, 1884, ss. V-VI). 1881 yılında hac niyetiyle Kudüs'ü ziyaret eden Grandük Sergey Aleksandroviç arazinin bakımsız halini görmüş, bir sene sonra IPPO'nun kurulmasıyla cemiyetin başkanlığını üstlenince, kazıların yapılması için bizzat maddi destek sağlamıştı. Bu kazılar sonucunda gün yüzüne çıkarılan en önemli buluntular, şehrin dış surlarının parçası olan bir kapı ve Büyük Konstantinos dönemine, yani 4. yüzyıla tarihlenen bir kilisenin kalıntılarıdır (Volokolamskiy, 1901, ss. 586-587). 1880'lerin sonunda kazılar sonlanmış, 1896 yılında da araziye Aleksandr Nevskiy Kilisesi inşa edilmişti. Konstantinos döneminde inşa edildiği düşünülen kilisenin kalıntıları, bugün Aleksandr Nevskiy Kilisesinin içinde ziyaret edilebilir.

Kapustin'in kazıları, bilim, din, siyaset ve mülkiyet haklarının karmaşık ilişkisine örnek teşkil eder. Arhimandrit Kapustin, Ortodoks Kilisesi tarihi ve arkeolojisi konusunda kendisini geliştirmiş olmakla beraber, modern anlamda bir arkeolog ya da akademisyen değildi. Kazıların yapıldığı alan, Hristiyanlık için çok önemli olan—ve aynı zamanda Ortodokslar tarafından Yeniden Doğu Kilisesi olarak da adlandırılan—Kutsal Kabir Kilisesi'ne oldukça yakındı. Erken dönem Hristiyanlık tarihi açısından önemli olan bu mekâna kazıların tamamlanmasından sonra bir Rus kilisesi inşa edilmişti.³ Yani bu çalışma, evrensel bilime yapılan bir katkıdan daha fazlasıydı. Bu kazılar, hem sembolik, hem de pratik olarak Rusya'yı Hristiyanlığın kutsal mekânlarının sahibi ve koruyucusu konumuna yükseltmişti. Arkeolojik çalışmalar, Yakın Doğu'da faaliyet gösteren Avrupa bilimsel cemiyetleri arasındaki rekabeti de yansıtmaktadır. Hristiyanlığın en erken dönemlerinden kalan eserleri gün yüzüne çıkarmak ve korumak, Rusya'ya sembolik bir üstünlük sağlıyordu ve Bizans İmparatorluğu'nun mirasçısı olma söylemini destekliyordu (Astafieva, 2017, ss. 9-11).

1894'te İstanbul'da Rus Arkeoloji Enstitüsü'nün kurulmasından sonra IPPO arkeolojik faaliyetlerini durdurdu ve bunun yerine söz konusu Arkeoloji Enstitüsü'ne maddi destek sağlamaya başladı (Yerşov, Y. A. Piyatnitskiy ve K. N. Yuzbaşyan, 1987, s. 9). Cemiyet sonraki yıllarda Enstitü'nün Filistin ve

³ Bu alan, bugün hâlâ bir Rus kilisesi olarak hizmet vermektedir.

Suriye’de gerçekleştirdiği arkeolojik kazıları destekledi. Bu arkeolojik çalışmalar, genellikle bölgenin Bizans mirasına ışık tutmayı amaçlıyordu. 1894’ten sonra IPPO’nun bilimsel faaliyetleri, kutsal topraklarda araştırma yapan Rusyalı bilim insanlarına kurumsal bir çatı sunmak, süreli yayınlarda akademik makale ve birincil kaynak yayımlamak şeklinde devam etti (Stavrou, 1963, s. 137).

1917’ye kadar IPPO himayesinde yürütülen bütün bilimsel çalışmalar, *Pravoslavnyy Palestinskiy Sbornik*, yani ‘Ortodoks Filistin Koleksiyonu’ isimli bir dergi ve cemiyetin yıllık olarak yayımlanan bülteni *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva* sayesinde okurlarla buluşturuldu. Bülten, bilimsel makalelere ek olarak cemiyetin idari meselelerini (üyelerini, mali durumunu vs.) de ele alıyordu. *Palestinskiy Sbornik*, 1917’ye kadar altmış üç sayı halinde yayımlandı. Bu dergi, 1881’den bugüne yayımlanmaya devam etmektedir.

Yayınlarda öne çıkan bir konu, Katolik ve Protestan misyonerler ve bu misyonerlerin Ortodokslar için teşkil ettikleri tehditti. Bültenin çeşitli sayılarında Filistin’deki Fransız Katolik misyonerlerin ve Amerikalı, İngiliz ya da Alman Protestan misyonerlerin faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı raporlar görüyoruz. Bu raporlar, misyonerlerin kurdukları okullar, hastaneler, manastırlar ve faaliyet gösteren misyoner sayısı ile ilgili oldukça ayrıntılı sayısal bilgiler sunmaktadır (Anıçkov, 1906a, ss. 183-202). Raporlardan birinde yazar, çok büyük maddi imkânlarla kutsal topraklarda pek çok kurumun temellerini atan “siyah ordunun” yerli nüfusu Latinleştirmek konusunda hiç bir çabadan kaçınmadığı konusunda uyarıda bulunuyordu. Yazara göre Ortodoksların bu “zorlu düşmanın,” yani Katoliklerin propaganda faaliyetlerine karşı yürütecekleri mücadele de aynı şekilde çok büyük bir çaba gerektiriyordu (Anıçkov, 1906b, s. 362). Yine aynı yazar tarafından kaleme alınan başka bir raporda şöyle deniyordu: “Umarız bizim misyonerlerimiz de Ortodoksluğun çıkarı için aynı derecede verimli bir mücadele verirler ve doğu halkları arasında Rusya adına (sarf ettikleri) çabalar her zaman iyilik ve doğrulukla birlikte anılır.” (Anıçkov, 1906c, s. 587).

IPPO’nun kurucusu Hitrovo’nun fikirlerini de cemiyetin bilimsel yayın organları sayesinde ayrıntılı olarak öğreniyoruz. Hitrovo, Bizans İmparatorluğu’nun varisi olması sebebiyle Rusya’nın Filistin’de çok önemli siyasi çıkarları olduğu görüşündeydi. Sahip olduğu Bizans mirası, Rusya’nın koruyucu kanatlarını sadece Ortodoks Slavlara değil, aynı zamanda Suriye ve Filistin’deki Ortodoks Araplara da uzatmasını gerekli kılıyordu (Hitrovo, 1881, ss. 71-72). Hitrovo’ya göre Fellah ve Rumen, Sırp ve Kıpti’yi bir araya getirecek güç ancak Ortodoks kilisesinde mevcuttu ve bu kilisenin en güçlü koruyucusu da Rusya’ydı (Hitrovo, 1881, s. 66). Eğer Katolikler için Fransa, Protestanlar için İngiltere ve Almanya varsa, Ortodokslar için de Rusya hazır bulunmalıydı (Hitrovo, 1881, s. 97).

Hitrovo, her dini grubun kendi çıkarlarının peşine düştüğü bir siyasi ortamda, Katolik ve Protestan propagandası, Avrupa Helenizmi ve İstanbul Fanaryotizmi⁴ arasında kalan Filistinli ve Suriyeli Ortodoksların sayısının günden güne azaldığını not ediyordu. Hitrovo’nun, kaynak belirtmeden verdiği istatistiki bilgiye göre, 1840’larda Ortodokslar Filistin’deki Hristiyanların %90’ını oluştururken, 1880’lerde bu oran %67’ye inmişti. Ayrıca, 1880’lerde 13.000 Katolik ve Protestan için seksen iki okul varken, 26.000 Ortodoks için Patrikhanenin sadece iki okulu olduğunu üzülenek belirtiyordu (Hitrovo, 1881, s. 71). Hitrovo, makalesinin sonunda, Kudüs Latin Patriği Giovanni Vincenzo Bracco’nun (1835-1889) *Das heilige Land* dergisinin 1881 yılında yayımlanan bir sayısı için kaleme aldığı makalenin Rusça tercümesini sunarak, Katolik propagandasının boyutu hakkında fikir vermeyi amaçlamıştı (Frazee, 1983, s. 307). Bu makalede Patrik Vincenzo Bracco, Ortodokslar arasında Katolik kilisesine yoğun ilgi olduğunu, pek çok Ortodoks’un kendilerinden misyonerlik faaliyeti beklediğini, ancak maddi imkânsızlıklar nedeniyle bu talepleri yeterince karşılayamadıklarını belirtiyordu (Bracco, 1881, ss. 131-132).

Hitrovo, Rusya’nın Filistin’deki eğitim ve kültür faaliyetlerinin siyasetle olan ilişkisini cemiyetin yayın organı *Palestinskiy Sbornik*’te açıkça ifade ediyordu (Hitrovo, 1881, ss. 96-97). Ancak, Rusya’nın Ortodoks Araplar üzerinde nüfuz inşa etmesi ve dolayısıyla Filistin ve Suriye’de dini olarak varlık gösterebilmesi için öncelikle Rum ruhani liderlerinin gücünü kırması gerekiyordu. Bu nedenle IPPO’nun faaliyetleri, uluslararası siyaset ve yerel çekişmelerle yakından bağlantılıydı. Özellikle Rum ve Arap ya da Rum ve Rus ruhani liderler arasındaki rekabet IPPO’nun faaliyetlerine yansıyor (Gerd, 2014, s. 54).

1906 yılında bültende yayımlanan “Doğu Hristiyanlarından Haberler” başlıklı yazıdaki Antakya Patrikliği tartışması, bu rekabeti yansıtan bir örnek teşkil etmektedir. Yazının da gösterdiği gibi, Arap kökenli Antakya Patriği Meletios’un (1839-1906) ani ölümünden sonra yerine gelecek kişinin belirlenmesi, kilise içindeki etnik gerilimlerin su yüzüne çıkmasına neden olmuştu. Yazarın iddiasına göre “tutkulu bir vatansever” ve Yunan milliyetçisi olan İskenderiye Patriği Fotios’un (1853-1925) İstanbul’daki Patrikhane’ye bir mektup yazarak aksi yönde çaba sarf etmesine rağmen, Meletios’un ölümünden sonra dış müdahale olmadan yerine yine bir Arap olan Grigorios’un (1859-1928) seçilmesi, halkın ve kilisenin gerçek iradesini yansıtıyordu (Svetovostokov, 1906, ss. 503-510).

Yukarıda sözü edilen yazının da işaret ettiği üzere, cemiyetin bilimsel yayımlarında kilisedeki Rum nüfuzunu kırmaya çalışırken Arap kimliğine vurgu yapan bir yaklaşımın izlerini görüyoruz. Bu vurgu, sadece cemiyetin Rusya’dan

---

⁴ Hitrovo bu ifadeyle Fenerli Rumlara ve onların Ortodoks dünyası üzerindeki dini ve kültürel hâkimiyetlerine gönderme yapıyor.

gelen yöneticilerinin ve üyelerinin yazılarında görülmüyordu, aynı zamanda cemiyetin yayın organları sayesinde fikirlerini beyan eden Arap entelektüellerin yazılarında da yeni ortaya çıkmaya başlayan bir Arap milliyetçiliğinin izlerini görmek mümkün. Burada Arap milliyetçiliği derken kastedilen, Tanzimat sonrasında Osmanlı toplumunun yaşadığı dönüşüm sonucu Arap elitlerinin bir kısmı arasında filizlenmeye başlayan kültürel farkındalıktır. Entelektüel düzlemde ve farklı bir Arap kimliği vurgusuyla ortaya çıkan bu kültürel milliyetçilik, 1908'den sonra kitle siyasetinin ortaya çıkmasıyla kısmen daha politik bir görünüm kazandı. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar bölgesel, dini, mezhepsel ve sınıfsal kimlikleri aşan ortak ve seküler bir Arap milliyetçiliğinden söz etmek zordur (Kayalı, 1997; Gelvin, 1998).

IPPO'nun bülteninde 'Panteleimon Juze' imzası ile karşımıza çıkan ve Kudüs doğumlu bir Ortodoks olan Bandali Jawzi (1871-1942),⁵ IPPO'nun Arap kültürel uyanışı ile ilişkisini anlamamız açısından ilginç bir örnek teşkil etmektedir (Sonn, 1996, ss. 3-4). Jawzi, "Suriye ve Filistin'in Ortodoks Ahalisinin Kökenleri" başlıklı yazısında, Suriye ve Filistin'deki Ortodoks Hristiyanların menşeiini incelerken, Rumcanın bu bölgedeki en kadim kilise dili olmadığını birincil kaynaklara gönderme yaparak vurguluyordu (Juze, 1906, ss. 178-182). Jawzi'ye göre 18. yüzyıl sonlarına kadar Suriye ve Filistin'de Ortodokslar Aramice-Süryanice ibadet ederken, 19. yüzyıla doğru Araplaşma süreci başlamış ve yavaş yavaş kadim kilise dili, yerini Arapçaya bırakmıştı. Bir diğer deyişle yazar, bu bölgede Rumcanın hiç bir zaman kilise dili olarak benimsenmediğini, bazıların (yani Yunan milliyetçilerinin) iddia ettiği gibi Arapçanın Yunanca'yı kiliseden kovmadığını belirtiyordu. Yazara göre Hristiyanlığın kadim metinleri Rumcadan değil, Aramice-Süryaniceden Arapçaya çevrilmişti. Bunun bir kanıtı, bu bölgede kullanılan kilise terminolojisinin Rumca değil, Aramice-Süryanice kökenli olmasıydı. Rumcadan Arapçaya geçen kimi sözcükler de Jawzi'ye göre doğrudan değil, Aramice-Süryanice aracılığıyla geçmişti, zira bu sözcükler Arapçada Aramice-Süryanice telaffuza göre söyleniyordu. Bu etimolojik tartışma sayesinde Jawzi, Rum kilise hiyerarşisine karşı Arap nüfusun kültürel özgünlüğünü savunuyor ve Ortodoksluk ortak paydasının ötesinde bir Arap kimliğinin varlığını tarihi ve dilbilimsel göndermelerle ortaya koymaya çalışıyordu.

Bültenin bir başka sayısında 1905 yılında suikaste kurban giden cemiyet başkanı Grandük Sergey Aleksandroviç için bir yazı kaleme alan Jawzi, Sergey Aleksandroviç'in sadece Suriye ve Filistin'de yaşayanlar için değil, dünyanın dört bir tarafına dağılan Suriyeli Araplar için "yeni bir Musa" olduğunu ifade

⁵ Jawzi, Rusça makalelerini Panteleimon Juze olarak imzalsada da, isminin Arapça söylenişine sadık kalınarak metin içinde kendisinden Bandali Jawzi diye söz edilmiştir. Ancak, bir karışıklık olmaması adına, kaynakça ve metin içi referanslarda ismi Rusça metinlerde geçtiği haliyle, yani Juze olarak bırakılmıştır.

ederek, IPPO’nun faaliyetlerine duyduğu minneti açıkça vurguluyordu (Juze, 1905, s. 185).

Jawzi’nin sıradışı hayatı bu çalışmanın kapsamını aşıyor, ancak IPPO’nun süreli yayınlarında adını sık sık gördüğümüz ve cemiyetin Filistin’in yerel ahalisiyle kurduğu ilişkilere örnek teşkil eden bu Arap entelektüelinin ilerleyen yıllardaki maceralarına kısaca değinmekte yarar var. Kudüs’teki dini eğitimi sırasında IPPO ile tanışan Jawzi, daha sonra eğitimine Rusya’da devam etti. 1899’da Kazan Üniversitesinden yüksek lisans ve daha sonra yine aynı üniversiteden doktora derecesi alan, İslam tarihi, felsefesi ve Arap edebiyatı alanında çalışmalar yapan Jawzi, 1920 yılında Bakü Üniversitesinde Şarkiyat Bölümünde çalışmaya başladı ve 1942 yılındaki ölümüne kadar bu şehirde kaldı. Bakü’de yaşadığı süre boyunca Filistin ve Suriye ile bağlarını sürdüren Jawzi’nin ailesinin Kudüs’teki evi, Filistinli entelektüellerin uğrak yeri idi. Jawzi’nin 1928 yılında Arapça olarak kaleme aldığı ve Bakü’de yayımlanan “İslam’da Düşünce Hareketlerinin Tarihi” adlı çalışması, İslam tarihini Marksist bir bakış açısıyla ele almıştır ve bu çalışmanın Birinci Dünya Savaşı sonrasında Arap coğrafyasında ortaya çıkan sosyalist çevreleri belli ölçüde etkilediği söylenebilir (Sonn, 1996, ss. 3-7).

Belirtmek gerekir ki, 1880’lerden sonra Ortodoks Araplar arasında, sayıları az da olsa, eğitim ya da çalışma gibi amaçlarla Rusya’ya yerleşen ve bu ülke ile sıkı bir ilişki kuran bir grup ortaya çıkmıştı. Rumların kiliseyi yozlaştırdığını iddia ederek destek arayan bu öncü milliyetçiler, 1870’lerde kilise bağımsızlığı için Rusya’nın desteğini kazanan Bulgarları örnek alıyorlardı (Vovchenko, 2013, s. 909). Ancak Jawzi örneğinin de gösterdiği gibi, imparatorluğun eğitim ve kültür kurumlarının sunduğu imkânlar sayesinde Arap entelektüelleri ve Rusya arasında kurulan ilişkiler, şaşırtıcı bir biçimde devrim sonrasında da devam etmiş, böylece Ortodoksluk üzerinden nüfuz alanı yaratmayı hedefleyen IPPO yöneticilerinin tahmin edemeyeceği sonuçlar doğmuştu.

İmparatorluk Kimliğinin Bir İfadesi Olarak Rusya Şarkiyatçılığı

Cemiyetin yayınlarında göze çarpan bir başka önemli mesele, aynı dönemin Batı Avrupa literatüründen farklı bir doğu – batı anlayışı ortaya koymasıydı. IPPO’nun yayınlarında doğu ve batı kavramları, sıklıkla doğu ve batı kiliseleri arasındaki ayrımı vurgulamak için kullanılıyordu ve bu sınıflandırma Rusya’yı kesin bir şekilde doğuda konumlandırıyordu. Her ne kadar bazı noktalarda Batı Avrupa metinlerini hatırlatan, değişmeyen, pitoresk, mistik doğu imgesinden söz eden gözlemlerle karşılaşsak da, IPPO’nun düşünsel zemini aynı dönemde Filistin ve Suriye’de varlık gösteren Batı Avrupa kurumlarından oldukça farklıydı (Scoville, 2012, ss. 65-70).

Esasında IPPO’nun süreli yayınlarında temsil edilen, Rusya Şarkiyatçılığı ile Batı Avrupa’daki Şarkiyatçılık geleneği arasındaki farkları vurgulayan yaklaşım,

imparatorluğun son yıllarında Rusya akademisinin genel eğilimi içinde değerlendirilebilir. İmparatorluğun son yıllarından Sovyetler Birliği dönemine Rusya'daki Şarkiyatçılık geleneğini incelediği çalışmasında Vera Tolz, geç imparatorluk ve Sovyet dönemi Şarkiyatçılarının kendilerini Batı Avrupalı meslektaşlarından farklı konumlandıklarını ifade etmektedir. Bu farklılık ve hatta ahlaki üstünlük iddiasının nedenleri, Rusya'nın kültürel ve coğrafi özgünlüğünden ötürü 'doğulu' olarak tanımlanan toplumlara kültürel ve tarihi yakınlığında aranabilir. Ek olarak Tolz, 20. yüzyıl itibariyle Rusya İmparatorluğu'nun ve daha sonra Sovyetler Birliği'nin azınlık halkları arasında pek çok Şarkiyatçının yetişmiş olduğunu, dolayısıyla Rus olmayan halkların da bilgi üretim sürecine aktif olarak katıldıklarını belirtmektedir (Tolz, 2011, s. 86). Rusya sınırlarının ötesinde faaliyet gösteren IPPO'nun çalışmaları, Rusya ve Sovyet sınırları içindeki 'Şark'a yönelik akademik çalışmalara odaklanan Tolz'un araştırmasının kapsamının dışında kalsa da, tespitlerini IPPO'ya da uyarlamak mümkün.

Rusya Şarkiyatçılık geleneğinin bir yansıması olarak, IPPO'nun yayınlarında da Batı Avrupa literatürünün doğuya bakışını eleştiren ifadelere rastlıyoruz. Örneğin cemiyet sekreteri Hitrovo, *Palestinskiy Sbornik*'te kaleme aldığı bir makalede, Müslümanların "fanatizminin" Batı Avrupalılar tarafından haksız şekilde abartıldığını iddia ediyordu. Hitrovo'ya göre bazı şahısların ya da belirli siyasi sebeplerin tetiklediği tekil şiddet olayları, Avrupalılar tarafından bütün Müslüman dünyasına atfediliyordu. Ancak Hitrovo Suriye ve Filistin'in Müslümanlar tarafından fethinin Avrupalıların yargılarının tam tersine işaret ettiğini belirtiyor, Müslüman fetihleri sonrasında bu bölgedeki Ortodoksların kendi inançlarını yaşama şansı bulduklarını ve kendi iç işlerinde neredeyse tamamen bağımsız olduklarını ifade ediyordu. Ne var ki Osmanlıların İstanbul'u fethi sonrasında İstanbul Patrikhanesi Ortodokslar üzerindeki hâkimiyetini artırmıştı ve diğer patrikhaneler ancak İstanbul'un yerel temsilcileri durumuna düşmüştü (Hitrovo, 1881, ss. 49-50). Yani Hitrovo'ya göre Ortodoks Araplar üzerinde hâkimiyet kuran iki yabancı iktidar vardı: Dünyevi iktidar kuran Osmanlılar ve ruhani iktidar kuran Rumlar.

IPPO'nun yayınlarında çok belirgin bir şekilde karşımıza çıkan Rumlara karşı sergilenen bu şüpheli tavrın arkasında, yüzyıl sonlarının Rusya dış politikasına damga vuran bir çatışma vardı. 19. yüzyıl sonlarında Pan-Ortodoksluk ve Pan-Slavizm Rusya dış politikasında zaman zaman çatışan iki eğilim olarak öne çıkmaya başlamıştı. Balkanların Slav halkları ve bağımsız Yunanistan arasındaki çatışmalar arttıkça, Rusya'nın bu çatışmada bir taraf tutmak zorunda kalması ve Yunanistan'ın Rusya'yı Pan-Slav bir politika izlemekle suçlaması, kilise içerisinde Rus ve Rum ruhani liderler arasında anlaşmazlıklara sebep oldu (Papasthatis ve Kark, 2014, s. 123; Vovchenko, 2013, ss. 911-915). Esasında, Rusya diplomasisinin bu dönemde dışarıdan görüldüğü kadar kesin bir şekilde

Yunan karşıtı olduğunu söylemek zordur. Gerçekte, IPPO üyeleri de Rumlara yaklaşım konusunda iki gruba bölünmüş vaziyetteydi ve politika belirleme konusunda kimi zaman bu grupların biri, kimi zaman diğeri öne çıkıyordu. Nitekim bültendeki bir yazı, Rumlar ve Ruslar, hatta Ortodokslar ve Katolikler arasındaki çekişmenin ancak gerçek inançsızlara, örneğin Protestanlara yaradığını, sonuçta zarar görenin Hristiyanlık olduğunu söylüyordu (Ioannis, 1906, ss. 404-408). Ancak cemiyetin kuruluşunda ve idaresinde en anahtar konumdaki kişi olan cemiyet sekreteri Hitrovo Rum ruhban sınıfına karşı oldukça mesafeliydi (Dmitrievskiy, 1907, s. 190).

IPPO’nun yayın organlarında öne çıkan ve yukarıda genel hatlarıyla tartışılan temalar 19. yüzyıl Şarkiyatçılık çalışmaları hakkındaki güncel tartışmalara ne katabilir ve günümüz okuruna ne gösterebilir? IPPO’nun Filistin ve Suriye’nin yerli halklarına bakışı, her şeyden önce 19. yüzyıl sonu Rusya imparatorluk kimliğinin etkisiyle şekillenmişti. Ortodoksluğun imparatorluk kimliğinin yapı taşı olduğu bir dönemde, amacı Ortodoksları yabancı boyunduruğundan kurtarmak olan bu kurum, çağdaşı olan başka Şarkiyat merkezlerinden birçok yönüyle ayrılıyordu. IPPO’nun amacı, Katolik veya Protestan misyonerlerin yaptığı gibi Hristiyanlığı ve / veya Avrupa kültürünü yaymak değil, Filistin’de ve Suriye’de hâlihazırda var olan ve Ortodoks Araplar tarafından sürdürülen Ortodoks kültürü, yerel gelenekleriyle muhafaza etmektir.

Yani IPPO, basit bir şekilde dışarıdan gelen Batılı bir süper gücün, kendi kültürel kodlarını yerel nüfusa dayattığı bir kurum değildi. IPPO’nun faaliyetleri üzerinden, gözlemleyen Batılı, gözlemlenen Doğulu ikiliği kurmak, kesin bir doğu – batı sınırı çizmek ve cemiyetin Rusya’dan gelen temsilcilerinin yerli halkla ilişkisini tek yönlü düşünmek bizi yanıltacaktır. Zira IPPO’nun yayınları sayesinde yerli nüfus da bilgi üretme sürecine aktif olarak katılmış ve ulusal kimlik inşası için bu kurumun kültürel imkânlarını kullanmıştı. Bu ilişkiler ağı içerisinde, Filistinli ve Suriyeli Ortodoks Arap cemaati mağdur ve pasif bir toplum değil, yabancılar tarafından kurulan kurulan bilim ve eğitim kurumlarını ulusal kimliklerini güçlendirmek amacıyla değerlendiren aktif bir topluluk olarak karşımıza çıkıyor.

Bütün bu tartışmaların da gösterdiği gibi IPPO, sadece Katolik ve Protestan misyonerlerine karşı değil, Rumların ruhani önderliğine de alternatif sağlayacak bir eğitim ve kültür modeli oluşturmak amacıyla kurulmuştu (Stavrou, 1963, ss. 205-206). Bu amaç doğrultusunda bilimsel çalışmalarına ek olarak IPPO’nun en önemli faaliyet alanlarından biri eğitim oldu. Böylece IPPO, Rum ruhani liderlerin nüfuzundan çıkmak isteyen Ortodoks Araplarla Rusya’yı bir araya getiren bir platform oldu. 1890’larda Kudüs Ortodoks Patrikhanesi ve Rusya arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi sebebiyle IPPO eğitim ve kültür faaliyetlerini kendilerine destek sözü veren Antakya Patriği’nin yönlendirmesiyle Suriye’ye

kaydırdı (Lisovoy, 2007, s. 11). Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadar cemiyet, Suriye, Lübnan ve Filistin'de yüze yakın okulun açılmasına önyak oldu ("Spisok Doljnostnih Lits," C. 5, 1895, ss. 150-153; Pervuşin, 2011, s. 508). IPPO'nun açtığı okullar, 1914'ten sonra Osmanlı idaresi tarafından kapatıldı (Lisovoy, 2007, s. 12).

IPPO'nun kurduğu, "Rus okulları" olarak da bilinen kız ve erkek okullarına dair raporları da cemiyetin bülteninde bulmak mümkün. Bu raporlar, IPPO'nun okullarındaki öğretmenlerin neredeyse tamamının Filistinli ve Suriyeli Araplardan oluştuğunu gösteriyor ("Spisok Doljnostnih Lits," C. 6, 1895, ss. 185-189). Yani Rus okullarında Rus öğretmenler Arap öğrencilere ders vermiyordu ve bu nedenle bu okullar, dışarıdan bir kültürün yerli öğrencilere benimsetildiği yabancı misyoner okullarından farklıydı. Pozitif bilimler ve sanat derslerine ek olarak kız öğrencilere el işi ve dikiş, erkek öğrencilere de tarım dersleri verilen Rus okullarında, Arapça eğitime özel bir önem verildiği görülüyor. Bültende yer alan bir rapor, Arapça kaynakların, eğitim malzemesinin azlığı ve bu konuda yönlendirici malzeme tedarikinin önemine değiniyordu ("Sostoyanie Severo-Siriyskih Uçebnih Zavedeniy," 1905, ss. 66-67). Rapor, Arap öğretmenlerin adeta "karanlık bir ormanda" ("Sostoyanie...", 1905, s. 66) dolaşır gibi yollarını bulduklarını ifade ediyordu. Her ne kadar bu okullarda kısmen Rusça eğitimi verilse de, hem öğretmenlerin Rusçalarının, hem de ders malzemesinin yetersizliği nedeniyle öğrencilerin Rusça derslerine ilgi göstermedikleri belirtiliyordu ("Sostoyanie...", 1905, s. 61).

Rus okullarını Osmanlı topraklarındaki Katolik ve Protestan misyoner okullarıyla karşılaştırdığımız zaman belirgin farklılıklar göze çarpıyor. Protestan ve Katolik misyonerler de eğitime çok önem veriyorlar ve eğitim, bilim, kültür ve din faaliyetlerini aynı potada eritmeye çalışıyorlardı (Marten, 2006, ss. 164-169; Trimbur, 1998, ss. 127-128). Katolik-Protestan rekabeti gölgesinde özellikle Osmanlı gayrimüslimleri arasında din yayma arzusu, misyonerlerin eğitime verdiği önemin en önemli sebeplerinden biriydi (Ümit, 2014, ss. 27-44). Ancak dinin ötesinde geldikleri ülkenin kültürünü yerli halka benimsetmek de Katolik ve Protestan misyonerlerin amaçları arasındaydı. Bu nedenle bu okullar zamanla Müslüman öğrencilere de yabancı dilde eğitim sunmaya başladılar. Örneğin, Katolik-Fransız misyoner okullarında Fransızca eğitim veriliyor ve Fransız kültürüne bağlı öğrenciler yetiştirmek hedefleniyordu (Gül, 2015, ss. 133-136). Gerekli mercilerden izin almak koşuluyla yabancı misyonerler aynı zamanda öğretmen olarak da görev yapıyorlardı.

Yerli öğretmenlerin eğitim sisteminin önemli bir parçası olması ve Arap dili ve kültürüne ağırlık veren bir müfredat, Rus okullarını bu nedenlerle diğer yabancı okullarından ayırıyordu. IPPO, yerli halkla Batılı misyonerlerin kurduğundan çok farklı bir ilişki kurmuş, çünkü farklı bir düşünsel zemin temelinde kurulmuştu. IPPO'nun amacı, Rus kültürünü Filistin ve Suriye'ye ithal etmek değil, bu

bölgede var olan Ortodoks geleneği olduğu haliyle muhafaza etmek ve canlandırmaktı (Scoville, 2012, ss. 77-82). Böylece Rusya’nın Ortodoks kilisesinin ve en kadim geleneklerin koruyucusu olduğu vurgulanmış olacaktı.

Moskova Ruhani Akademisi tarafından yayımlanan *Bogoslovskiy Vestnik* dergisinde 1914 yılında isimsiz bir yazar ya da yazarlar tarafından yayımlanan bir makale, Rusya’nın Beyaz Çar’ının⁶ kutsal topraklardaki Ortodoksların koruyucusu olduğunu müjdeliyordu. Filistin ve Suriye’de yaşayan Ortodokslar, Türkler tarafından haksızlığa uğramış ve Yunanlar tarafından görmezden gelinmişlerdi. Şimdi de kültürleri Katolik ve Protestanlar misyonerler tarafından tehdit ediliyordu. Makaleye göre, ancak IPPO’nun eğitim faaliyetleri sayesinde Filistin’in Ortodoks cemiyeti varlığına yöneltilen bu tehditlere karşı koyabilmişti (“O Svyatoy Zemle,” 1914, ss. 620-626).

1914’te yayımlanan bu anonim yazının, genellikle Rusya’nın Asya’nın doğusuna ilerleyişini açıklarken kullanılan “Beyaz Çar” ifadesine Filistin bağlamında yaptığı gönderme, bu makalede vurgulanmak istenen bir noktaya temas ediyor. Rusya İmparatorluğu, Batı Avrupa imparatorlukları ile aynı düzlemde bir kolonyal imparatorluk değil, Ortodoks kimliği merkeze alan, ancak farklı dini cemaatlere de kısmi özerklik sunan geleneksel ve kozmopolit bir kara imparatorluğuydu (Barkey, 2008, s. 36). İmparatorluk idaresinin temelinde, ırk ya da etnik kökene dayanan bir hiyerarşiden ziyade bölgesel, ekonomik, kültürel ve dini farklılıkları gözetilen bir rejim vardı. Bu farklılıklar rejimi, imparatorluğun çok çeşitli halklarıyla farklı kurallar çerçevesinde ilişki kurması sonucunu doğuruyordu. IPPO’nun faaliyetlerinin temelindeki düşünsel zemin, bu imparatorluk kimliğinden ve Rusya’nın özgün imparatorluk tecrübesinden besleniyordu. Bir diğer deyişle, Budist tebaanın Beyaz Tara’sı, Rusya Müslümanlarının padişahı, Ortodoks kilisesinin bekçisi olan Rusya imparatoru, Filistin ve Suriye’de de Ortodoks Arapların hamisi rolünü benimsemişti.

---

⁶ “Beyaz Çar” ifadesi, muhtemelen Altın Orda döneminde ortaya çıkan ve 16. yüzyıla kadar diplomatik yazışmalarda Moskova prenslerini tanımlamak ve Altın Orda’nın, bir diğer deyişle Ak-Orda’nın ve Akhan’ın mirasçısı olduklarını vurgulamak için kullanılan bir ifadeydi. 19. yüzyılda Rusya’nın Asya içlerine ilerlemesiyle birlikte özellikle Budistlere yönelik çalışmalar yapan Şarkiyatçılar bu ifadeyi canlandırdılar. Budist mitolojisinde, mesihvari bir kurtarıcı olarak görülen ve Tibet’i özgürleştireceği düşünülen Beyaz Tara’nın aslında Rusya İmparatoru olduğu düşüncesi bu dönemde Rus yayılmacılığını savunan çevrelerde yayıldı (bk. Laruelle, 2008, s.113).

Sonuç

Suriye ve Filistin’de IPPO sayesinde ete kemiğe bürünen Rus varlığının önemli somut sonuçları oldu. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, IPPO’nun yoğun bilimsel ve kültürel çalışmalarına rağmen, bu bölgede faaliyet gösteren büyük güçlerden yalnızca biri olan Rusya’nın Yakın Doğu’daki nüfuzunun sınırları vardı. IPPO’nun yerel bağlantıları ya da cemiyetin siyasi yaklaşımı, Rusya’nın uluslararası ittifaklarını da doğrudan etkilemedi. Rusya İmparatorluğu diplomasisinin topyekûn bir şekilde Yakın Doğu’da nüfuz inşa etmeye çalıştıkları ya da bu nüfuzun nasıl inşa edileceği konusunda fikir birliği içerisinde hareket ettikleri düşüncesi yanıltıcı olacaktır. Bir tarafta Rusya’nın Ortodoks kimliğine ve Ortodoks dünyasındaki liderliğine büyük bir önem atfeden diplomatlar, düşünce adamları ve kilise temsilcileri, diğer yanda *realpolitik* kavramları çerçevesinde ve daha pragmatik düşünen diplomasi çevrelerini incelediğimiz zaman fikir birliğinden ziyade uyumsuzluk gözümüze çarpar (Bodger, 2005, ss. 78-79). 1914’e kadar, Rusya’yı Avrupa devletleriyle karşı karşıya getirme ihtimali olan aşırı istekler devletin sınırlı kaynaklarının farkında olan devlet adamları tarafından çoğunlukla engellenmişti, zira bu durum 20. yüzyıl başlarında Rusya’nın askeri ve finansal olarak hâlâ göze alamadığı bir riskti. Her ne kadar IPPO’nun yayınları Fransız misyoner faaliyetlerinin oluşturduğu tehlikeden söz etseler de, bu kaygılar 1894 yılında kurulan ve Birinci Dünya Savaşı’nda aynı safta savaşa girmekle sonuçlanacak olan Rusya-Fransa ittifakına engel olmamıştı (Stavrou, 1963, s. 213). Rusya’nın Suriye ve Filistin’de aktif bir varlık göstermesi, bu uğurda gerekirse Batı Avrupa devletleriyle rekabeti göze alması gerektiğini savunan ve IPPO’nun da temsil ettiği siyasi çizgi, Rusya diplomasisi içerisindeki eğilimlerden yalnızca biriydi.

Cemiyetin siyasi tavrı, devletin genel çizgisini yansıtmaktan ziyade, kuruluşu aşamasında rol oynayan belirli şahısların kişisel etkileri altında şekillenmişti. 1903’te cemiyetin sekreteri Hitrovo’nun hayatını kaybetmesi, 1905’te tam da Rusya’da siyasi karışıklık devam ederken cemiyet başkanı Grandük Sergey Aleksandroviç’in de suikasta kurban gitmesi, cemiyetin faaliyetlerini sekteye uğratmıştır. Sergey Aleksandroviç’ten sonra eşi Yelizaveta Fyodorovna (1864-1918) cemiyetin başkanlığını üstlenirken (“Novıy Predsedatel,” 1905, s. 15), Hitrovo’nun ölümünün ardından sekreterlik görevini 1903-1906 yılları arasında Arap dili uzmanı A. P. Belyayev, 1906-1918 yılları arasında da kilise tarihi uzmanı A. A. Dmitriyevskiy yürüttü (Lisovoy, 2007, s. 10). Hitrovo kadar belirgin bir politik ajandası olmayan bu isimlerin yönetimi altında IPPO, diplomatik çevrelerle daha sınırlı bir ilişki sürdürdü.

IPPO’nun eğitim ve bilim alanındaki faaliyetlerinin en önemli sonuçları, yerel seviyede görülmüştü. Rusya’nın doğrudan ya da dolaylı etkisi, Balkanlarda Bulgar ve Sırp ulusal kimliğinin güçlenmesinde nasıl rol oynadıysa, aynı durumu Yakın Doğu’da da Arap milliyetçiliği açısından gözlemek mümkündür

(Stavrou, 1963, s. 211). IPPO'nun okulları bir yandan Katolik ve Protestan eğitim kurumlarına, bir yandan Osmanlı okullarına bir alternatif sağladı. Bunun ötesinde, IPPO'nun Rum ruhban sınıfına karşı Ortodoks Araplara verdiği desteğin Arap milliyetçiliğinin gelişimi açısından önemli bir yapı taşı olduğu söylenebilir (Stavrou, 1963, s. 209). Bir başka deyişle, cemiyetin faaliyetlerinin uzun vadedeki en önemli sonucu, cemiyeti kuranların amaçladığı gibi Rusya'nın Filistin'de nüfuz kurmasını sağlamak olmamıştı. Bunun yerine IPPO'nun bilim ve eğitim faaliyetleri, cemiyetin kurulmasını destekleyen muhafazakâr Rusya bürokrasiyle paradoks oluşturacak şekilde, Filistin ve Suriye'de modernist bir Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde rol oynadı. IPPO'nun hikâyesi, gözlemleyen, sınıflandıran, tanımlayan, kendi kültürü ve yerli kültür arasında hiyerarşi kurarak kültürünü yerli halka benimseten Avrupalı ve onun karşısında pasif bir şekilde gözlemlenen ve tanımlanan Doğulu ikiliğinden çok farklı bir tablo sunmaktadır.

Özetle, IPPO'nun süreli yayını olan iki dergi, *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva* ve *Palestinskiy Sbornik*, Rusya'nın Filistin ve Suriye'deki temsilcisi olan IPPO'nun hem Katolik ve Protestan misyonerleri, hem de Yunan ve Araplardan oluşan yerli Ortodoksları nasıl algıladığını ortaya koymaktadır. Bu gözlemler, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Filistin ve Suriye'deki siyasi dengeleri anlamak açısından önem taşımaktadır. Bu yayınlar aynı zamanda bölgedeki Ortodoks Arapların IPPO aracılığıyla ulusal kültürlerini nasıl yeniden tanımladıklarını ve yerel siyasetteki konumlarını sağlamlaştırdıklarını da gözler önüne sermektedir.

Kaynakça

- (1905). Noviy Predsedatel IPPO Eya İmperatorskoe Vısoçestvo Velikaya Knyaginya Yelisaveta Feodorovna. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva, Cilt 16, No. 1, 15-16.*
- (1914). O Svyatoy Zemle i İmperatorskom Pravoslavnom Palestinskom Obşçestve. *Bogoslovskiy Vestnik, Cilt 1, No. 3, 618-628.*
- (1905). Sostoyanie Severo-Siriyskih Uçebnih Zavedeniy IPPO v 1903-1904 Uçebnom Godu. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva, Cilt 16, No. 1, 58-67.*
- (1895). Spisok Çlenov Obşçestva po 1 Dekabrya 1894 goda. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva, Cilt 5, Ek, 65-135.*
- (1895). Spisok Doljnostnih Lits Obşçestva. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva, Cilt 5, Ek, 137-154.*
- (1895). Spisok Doljnostnih Lits Obşçestva. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva, Cilt 6, Ek, 169-189.*
- (1895). Ustav Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva, Cilt 5, Ek, 1-15.*

- Aniçkov, V. N. (1906a). Frantsuzskaya Katoliçeskaya Missiya na Vostoke. I. Siriya. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva*, 17, No. 2, 183-202.
- Aniçkov, V. N. (1906b) Frantsuzskaya Katoliçeskaya Missiya na Vostoke. II. Palestina. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva*, 17, No. 3, 352-362.
- Aniçkov, V. N. (1906c) Frantsuzskaya Katoliçeskaya Missii na Vostoke. III. Egipt. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva*, 17, No. 4, 575-587.
- Arslan, M. (2014). *Emperyal Rusya ve Kutsal Topraklara Hac: Rus Ortodoks Köylü Hacılarla Kudüs'e Seyahat (1912)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Astafieva, E. (2017). How to Transfer 'Holy Russia' into the Holy Land? Russian Policy in Palestine in the Late Imperial Period. *Jerusalem Quarterly*, No. 71, 7-18.
- Barkey, K. (2008). *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*. New York: Cambridge University Press.
- Bodger, A. (2005). Russia and the End of the Ottoman Empire. *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire* içinde (ss. 76-110). Londra: Frank Cass.
- Bracco, V. (1881). Otçyot Patriarha İyerusalimskogo. *Palestinskiy Sbornik*, 1, No. 1, 123-131.
- Çumakova, T. V., Şahnoviç, M. ve Terukova Y. (2016). Collections of the Imperial Orthodox Palestine Society in the State Museum of the History of Religion (Saint-Petersburg, Russia). *European Researcher, Series A*, 107, 318-323.
- Dixon, S. (2012). Nationalism versus Internationalism: Russian Orthodoxy in Nineteenth-Century Palestine. *Religious International in the Modern World: Globalization and Faith Communities since 1750* içinde (ss. 139-162). Londra: Palgrave Macmillan.
- Dmitrievskiy, A. A. (1907). *İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşçestvo i Ego Deyatelnost za İstekşuyu Çervert Veka, 1882-1907*. St. Petersburg.
- Etkind, A. (2002). Breミア britogo cheloveka, ili Vnutrenniaia kolonizatsia Rossii. *Ab Imperio*, No. 1, 265-297.
- Frazer, C. A. (1983). *Catholics and Sultans: The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*. Londra: Cambridge University Press.
- Gelvin, J. L. (1998). *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*. Berkeley: University of California Press.
- Gerd, L. (2014). *Russian Policy in the Orthodox East: The Patriarchate of Constantinople (1878-1914)*. Varşova: De Gruyter Open.
- Gül, S. (2015). *The French Catholic Missionaries in Lebanon between 1860 and 1914* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Hitrovo, V. (1881). Pravoslavie v Svyatoy Zemle. *Palestinskiy Sbornik*, 1, No. 1, 3-122.
- Hitrovo, V. (1884). Raskopki na Ruskom Meste Bliz Hrama Voskreseniya. *Palestinskiy Sbornik*, 3, No. 1, I-XII, 57-80.

- Ioannis, A. (1906). Buduŝenost Latinskih Missii na Vostoke. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva*, 17, No. 3, 384-408.
- Juze, P. K. (1905). İz Sirii. Korrespondentsiya. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva*, 16, No. 2, 179-185.
- Juze, P. K. (1906). Proishojdenie Pravoslavnih Jiteley Sirii i Palestiniy. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva*, 17, No. 2, 161-182.
- Kapustin, A. (Arhimandrit). (1884). Soobşçeniya Otsa Arhimandrita Antonina. *Palestinskiy Sbornik*, 3, No. 1, 1-30.
- Kayalı, H. (1997). *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. Berkeley: University of California Press.
- Khalid, A. (2000). Russian History and the Debate over Orientalism. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 1, No. 4, 691-699.
- Knight, N. (2000a). Grigor’ev in Orenburg, 1851-1862: Russian Orientalism in the Service of Empire? *Slavic Review*, 59, No. 1, 74-100.
- Knight, N. (2000b). On Russian Orientalism: A Response to Adeb Khalid. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 1, No. 4, 701-715.
- Knight, N. (2002). Was Russia Its Own Orient? Reflections on the Contributions of Etkind and Schimmelpenninck to the Debate on Orientalism. *Ab Imperio*, No. 1, 299-310.
- Laruelle, M. (2008). ‘The White Tsar’: Romantic Imperialism in Russia’s Legitimizing of Conquering the Far East. *Acta Slavica Iaponica*, 25, 113-134.
- Lieven, D. (2000). *Empire: The Russian Empire and Its Rivals*. New Haven: Yale University Press.
- Lisovoy, N. N. (2007). İmperatorskoe Pravoslavnoe Palestinskoe Obşçestvo: XIX-XX-XXI vv. *Oteçestvennaya İstoriya*, No. 1, 3-22.
- Marten, M. (Kasım 2006). Imperialism and Evangelisation: Scottish Missionary Methods in Late 19th and Early 20th Century Palestine. *Holy Land Studies: A Multidisciplinary Journal*, 5, No. 2, 155-186.
- Papasthatis, K. ve Kark, R. (2014). Orthodox Communal Politics in Palestine after the Young Turk Revolution (1908-1910). *Jerusalem Quarterly*, No. 56/57, 118-139.
- Pervuşin, M. V. (2011). Palomniçestvo na Svyatuyu Zemlyu v XIX Veke. *Hristiyanstvo: Vek za Vekom* içinde (ss. 507-510). Moskova: Dar.
- Saunders, D. (1992). *Russia in the Age of Reaction and Reform, 1801-1881*. Londra: Longman.
- Schimmelpenninck van der Oye, D. (2002). Orientalizm – delo tonkoe. *Ab Imperio*, No. 1, 249-264.
- Scoville, S. D. (2012). *The Agency of the Translator: Khalil Baydas’ Literary Translations*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). University of Michigan, ABD.
- Sonn, T. (1996). *Interpreting Islam: Bandali Jawzi’s Islamic Intellectual History*. Oxford: Oxford University Press.

- Spasskiy, A. A. (1894). Noveyşiy Vizantinizm i Ego Znaçenie. *Bogoslovskii Vestnik*, 2, No. 4, 34-62.
- Stavrou, T. G. (1963). *Russian Interests in Palestine, 1882-1914: A Study of Religious and Educational Enterprise*. Selanik: Institute for Balkan Studies.
- Svetovostokov, I. (1906). Vesti iz Pravoslavnogo Vostoka. *Soobşçeniya İmperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obşçestva*, 17, No. 3, 479-510.
- Tolz, V. (2011). *Russia's Own Orient: The Politics of Identity and Oriental Studies in the Late Imperial and Early Soviet Periods*. London: Oxford University Press.
- Trimbur, D. (1998). A French Presence in Palestine: Notre-Dame de France. *Bulletin du Centre de Recherche Français à Jérusalem [Online]*, No. 3, 117-140.
- Ümit, D. (Nisan 2014). The American Protestant Missionary Network in Ottoman Turkey, 1876-1914. *International Journal of Humanities and Social Science*, 4, No. 6 (1), 16-51.
- Vah, K. A. (2012). İyerasalimskiy Proyeht Rossii: B. P. Mansurov i Russkie Postroiki. *Velikiy Knyaz Konstantin Nikolayeviç i Russkiy İyerasalim: K 150-Letiye Osnovaniya* içinde (ss. 16-25). Moskova: Indrik.
- Volokolamskiy, A. (1901). V Strane Svyaşçennih Vospominaniy. *Bogoslovskiy Vestnik*, 2, No. 7/8, 542-592.
- Vovchenko, D. (2013). Creating Arab Nationalism? Russia and Greece in Ottoman Syria and Palestine (1840-1909). *Middle Eastern Studies*, 49, No. 6, 901-918.
- Yerşov, S. A., Piyatnitskiy, Y. A. ve Yuzbaşyan, K. N. (1987). Russkiy Arheologičeskiy Institut v Konstantinopole. *Palestinskiy Sbornik*, 29 (92), 3-12.